

УДК 398.332.4:398.8(=161.2):528.94]:355.01.087.1
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2025.38.17>

Наталія ХОМЕНКО, канд. філол. наук, асист.
ORCID ID: 0009-0009-5403-5456
e-mail: n.khomenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АРЕАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ МОТИВУ "ВИПРАВА НА ВІЙНУ" В КОЛЯДКАХ ТА ЩЕДРІВКАХ

Вступ. Проаналізовано українські календарно-обрядові пісні зимового циклу, зокрема колядки та щедрівки, що містять мотив "виправа на війну" (також відомий, як "настанови матері"). Основна увага зосереджена на виявленні ареалу їхнього побутування та структурній організації текстів. Актуальність проблеми визначається недостатньою увагою до ареальної типології фольклорних мотивів та сюжетів зимових обрядових пісень та мотиву "виправа на війну" зокрема. Авторка ставить за мету дослідити мотив "виправа на війну" у контексті колядкового і щедрівкового репертуару шляхом аналізу його структурних складників, картографування варіантів текстів, а також визначення географічної специфіки поширення та частотності вживання ключових сюжетних одиниць.

Методи. У дослідженні використано порівняльно-типологічний метод для виявлення сталих і варіативних компонентів аналізованого сюжету, а також описовий – для аналізу текстів. Особливе значення в роботі надано ареальному (картографічному) методу. Картографування здійснено з використанням цифрового інструментарію Google Maps (My Maps) шляхом імпорту та обробки даних, попередньо структурованих в електронних таблицях (Microsoft Excel). Такий метод дозволить візуалізувати географічне поширення текстів і сформуувати просторово-типологічну модель мотиву "виправа на війну" в українській календарно-обрядовій пісенності зимового циклу.

Результати. У результаті опрацювання корпусу опублікованих фольклорних матеріалів – колядок та щедрівок, зафіксованих у різні історичні періоди, було ідентифіковано понад 40 текстових варіантів із мотивом "виправа на війну". Проведений аналіз дозволить виокремити низку повторюваних структурних компонентів, що формують сюжетну модель цього типу. До основних елементів належать: набір на війну, настанови парубку (переважно матері, рідше – батька), порушення отриманих настанов, героїчна поведінка головного персонажа у протистоянні з антагоністом, пропозиція дарів та завершальна частина, що варіюється залежно від того, чи приймає герої винагороду, чи відмовляється від неї.

Для картографічного й кількісного аналізу було відібрано найбільш стійкі компоненти: особа наставника (хто дає настанови), антагоніст (особа або образ, якому протистоїть герой), характер запропонованих дарів, а також реакція героя на ці дари. Окремо представлено карту рефренів, які супроводжують ці пісні, з урахуванням їх варіативності. Результати дослідження засвідчили високий ступінь стабільності окремих структурних компонентів аналізованого сюжету. Це підтверджується як статистичними показниками, зокрема частотними діаграмами, так і візуалізацією на картах, що репрезентує просторове поширення окремих елементів сюжету.

Висновки. Застосування картографічного методу у процесі дослідження дало змогу візуалізувати ареал побутування календарно-обрядових пісень зимового циклу, що містять мотив "виправа на війну". Результати ареального аналізу свідчать про найбільшу концентрацію відповідних текстів у межах північної та південно-західної діалектних зон України. Особливо щільне зосередження зразків спостерігається на території колишньої Чернігівської губернії, що дає підстави говорити про наявність стійкої регіональної традиції збереження зимового репертуару з цим мотивом.

Ключові слова: зимові традиційні пісні, колядка, щедрівка, мотив, ареал, картографування фольклору.

Вступ

Питання дослідження мотивів колядок і щедрівок неодноразово висвітлювалося в науковій літературі, однак географія поширення того чи іншого мотиву, а саме – його поєднання з іншими, є досі актуальним та малодослідженим завданням. Як зазначає Оксана Кузьменко, "художню палітру кожної національної уснословесної традиції складає компендіум запозичених та оригінальних міфо-фольклорних сюжетів і мотивів, які піддаються переліку, певній систематизації та картографуванню" (Кузьменко, 2017, с. 292).

В аспекті дослідження зимових обрядових пісень значний внесок здійснено в галузі етномузикології. Зокрема, науковці створюють мелогеографічні карти поширення різних типів мелоформ у колядках та щедрівках, що дозволяє простежити музичні особливості регіональних варіантів. Ірина Клименко, аналізуючи ці явища, наголошує на недостатній увазі до аналізу взаємозв'язку мелоформ із поетичними сюжетами й мотивами: "фактор взаємного перетину мелоформ і поетичних сюжетів / мотивів на сьогодні маловивчений [...]. Цей аспект вимагає окремого глибокого вивчення за участю філологів, які мали би укласти реєстр різдвяно-новорічних сюжетів і мотивів" (Клименко, 2017, с. 11).

Таким чином, глибше дослідження у цьому напрямі має бути міждисциплінарним і передбачати залучення

фахівців із фольклористики, етномузикології, філології та культурології. Картографування не лише мелоформ, а й сюжетів та мотивів окремих жанрів, дозволить виявити закономірності ареалів їхнього побутування, прослідкувати історичні трансформації та краще зрозуміти механізми функціонування різдвяно-новорічної обрядовості в традиційній культурі українців. Такий підхід сприятиме комплексному аналізу фольклорної спадщини та зимових обрядових пісень зокрема.

Мотив "виправа на війну", або "настанови матері", у колядках і щедрівках належить до тих сюжетів, які, попри тривалу традицію вивчення українського обрядового фольклору, залишаються недостатньо проаналізованими в аспекті їх географічного поширення та варіативності. Оксана Галайчук у своїй дисертації "Лицарство княжої доби в українському обрядовому фольклорі: мотиви та образи" зауважує, що цей мотив майже залишився поза увагою дослідників українського фольклору, попри те, що своєрідне "повчання дітям" зустрічається у різноманітних фольклорних та літературних жанрах: колядках, щедрівках, весільних піснях, казках, билинах, у "Слові про похід Ігорів" та літописних оповіданнях (Галайчук, 20018, с. 88).

Для ілюстрації того, про який тип сюжету йдеться, наводимо зразок колядки зі смт Сосниця Чернігівської області:

Що в пана хазяїна да один синок є,
 Приспів:
 Святий вечор!
 Да один синок є і той в військо йде,
 Да його матюнка да й випроводжала,
 Випроводжаючи да й навчала:
 – Ой їдь, синочку, мій голубочку,
 Да поперед війська не вихвачуйся,
 А позаду війська не зоставайся.
 Да держися війська все середнього,
 Да за товариша, за сердешного.
 Бо поперед війська січуть-ріжуть,
 А позаду війська в плін займають!
 Ой він матюнки да й не послухав.
 Да грає конем да перед королем,
 Да й грає стрілкою да перед дівкою.
 Да король питає: – Чий син воює?
 Да коли б же я знав, чий син воював,
 То б я за його свою дочер оддав,
 Свою дочер оддав, королевство одписав!
 – Ой королю, королю, да бодай не дождав,
 Щоб я за себе твою дочер узяв! (Дей, 1965, с. 200).

У наукових виданнях фольклорний матеріал з таким сюжетом рубрикують по-різному. В одній із найповніших збірок колядок і щедрівок, видання 1965 р., упорядкування Олексія Дея такі тексти розміщені під рубрикою *"Молодець-воїн не слухає порад батьків і викликає захоплення в самого короля"* (Дей, 1965), тобто за основу виділення взято порушення настанов батьків та реакція супротивника на звитягу парубка. Іларіон Свенціцький колядки з таким сюжетом описує під назвою *"мати сина навчає"* (Свенціцький, 1933), Олександр Потебня – *"вдова відправляє сина на війну"* (Потебня, 1887), Оксана Галайчук називає цей мотив *"повчання матері"* (Галайчук, 2018). Дослідниця зазначає, що мотивацією до такої назви була цілковита "відсутність текстів, у яких сина у військо відправляє батько" (Галайчук, 2018, с. 88). Однак аналіз емпіричного матеріалу спростовує цю думку: у деяких варіантах настанови дає батько або інші члени родини. Враховуючи це, за робочу назву мотиву в межах цього дослідження обрано варіант "виправа на війну" у формулюванні, запропонованому Володимиром Гнатюком (Гнатюк, 1914).

Мета дослідження – проаналізувати й картографувати колядки та щедрівки з мотивом "виправа на війну", виявити їх типологічні варіанти, дослідити ареал побутування та частотність вживання окремих одиниць аналізованого сюжету.

Методи

Об'єктом дослідження є колядки та щедрівки з мотивом "виправа на війну", або "настанови матері", а предметом – ареальна типологія аналізованого мотиву та основних елементів сюжету.

У роботі застосовано низку взаємодоповнюваних методів:

- порівняльно-типологічний метод – для виявлення сталих та змінних елементів аналізованого сюжету в колядках та щедрівках різних регіонів;
- ареальний (картографічний) метод – з метою встановлення географії поширення мотиву;
- описовий та структурний – для аналізу текстів.

Метод картографування широко використовують у діалектологічних, етнолінгвістичних, етнографічних дослідженнях. Нині цей метод активно застосовують етномузикологи в мелогографічних дослідженнях. Як зазначила Ірина Клименко, що "понад сторічна практика географічного вивчення різних явищ традиційної культури

(найплідніша в царині мовних діалектів) довела продуктивність цього наукового методу" (Клименко, 2020, с. 7).

Сучасне документальне картографування у галузі лінгвогеографії та етномузикології спирається на чітко структуровану методологію: системні польові дослідження, картографування документованих фактів за населеними пунктами, укладання карт здійснюється за принципами наявності / відсутності явищ і їхніх варіантів, а також аналітичних параметрів, із подальшим переходом від локального до узагальненого аналізу ареалів того чи іншого факту картографування (жанр, обряд, мелотип, ритмотип тощо).

З метою візуалізації ареалу побутування мотиву "виправа на війну" у дослідженні було застосовано інструментарій Google Maps (My Maps) із функцією імпорту даних з електронної таблиці.

Етапи створення карти передбачали такі кроки:

1. **Створення електронної таблиці** (у форматі Microsoft Excel), яка містила базові атрибути кожного тексту:

- паспортизація (де записано було текст; для зразків із публікацій кінця XIX – початку XX ст. подекуди довелися віднайти актуальні назви населених пунктів для можливості їх відображення на карті);
- джерело запису (автор, збірка, рік фіксації, сторінка тощо);
- характеристика тексту (інципіт, повний текст (опційно), основні елементи аналізованого сюжету: хто наставляє, антагоніст, що пропонує ворог, відповідь парубка, рефрен, структура тексту).

2. **Використання Google My Maps:**

- перехід до сервісу Google My Maps;
- створення нового шару карти та імпорт підготовленої таблиці;
- визначення колонки з назвами населених пунктів як поля для геопозиціонування;
- вибір поля для підпису маркерів (напр., інципіт, хто наставляє, рефрен тощо).

3. **Налаштування візуалізації:**

- застосування кольорового або числового кодування для розмежування елементів;
- додавання коротких анотацій до маркерів для швидкої ідентифікації варіантів текстів.

4. **Публікація та поширення карти:**

- надання загального або обмеженого доступу до карти за покликанням;
- експорт карти у форматі KML/KMZ для використання у системах ГІС або архівації результатів. Для публікації створені карти було збережено у форматі JPG.

Окремим шаром на карті нанесено етнографічне районування з урахуванням колишніх етнічних земель України (Стародубщина, Берестейщина, Кубань, Надсяння, Підляшшя тощо), оскільки адміністративний поділ не завжди є прикладним для аналізу культурних явищ. Застосування цього методу дозволило створити інтерактивну візуалізацію, яка ілюструє ареальне розмаїття аналізованого мотиву та полегшує його порівняльний аналіз на міжрегіональному рівні. Натиснувши на кожну позначку на карті (рис. 1), ви зможете переглянути деталі про текст.

Рис. 1. Інтерактивна карта поширення мотиву "виправа на війну" у колядках та щедрівках

Результати

Серед проаналізованого матеріалу віднайдено понад 40 варіантів текстів цього типу. Під час аналізу звернено увагу на змістову сторону сюжету та окремих її компонентів. У структурі проаналізованих зразків можна виокремити кілька ключових елементів: набір на війну; настанови (матері, батька); порушення парубком настанов; вигравання перед супротивником та діалог з ним;

дари, і фінальна частина, яка присутня не в усіх текстах, де парубок або приймає дари, або відмовляється. Для картографування відібрано найбільш частотні елементи сюжету: хто наставляє парубка, антагоніст (кому протистоїть парубок), дари, які пропонують парубку та реакція / відповідь парубка на пропонувані дари, окремо представлено карту рефренів. На карті (рис. 2) ви можете побачити регіональне поширення віднайдених варіантів.

ІНЦИПІТ

- 1 Да пане Іване, обмурував двір
- 2 Гой в неділечку та й пораночку
- 3 Ой рано, рано всім загадано
- 4 То не ласточка щебетала
- 5 Ой як загадано, заповідано
- 6 Ой по городу все маки цвітуть
- 7 Що в пана хазяїна да один синок
- 8 Мати сина да й народила
- 9 Пишний, гордий, славний паничу
- 10 В полі, полі, близько дороги
- 11 Що мати сина да народила
- 12 У сего пана один синок
- 13 Ой рано, рано всім загадано
- 14 Ой в неділю та пораненьку
- 15 Ци дома, дома, гречний панонько
- 16 Да пане Іване, обмурував двір
- 17 Молодий Тарасковив ворота
- 18 Ой заказано и зарадано
- 19 В неділю рано, ба й рано й заказано
- 20 Ой гордий, пишний, молодий пане

Рис. 2. Карта "Ареал побутування колядок та щедрівок із мотивом "виправа на війну""

У нумерованому списку можемо побачити типологію інциптів, серед яких найпоширенішим є "Ой заказано та й загадано усім на войноньку йти", що представлено в різних варіаціях, якщо текст починається "Ой у неділецьку та й пораненьку", то далі – "всім загадано та й заказано та й на війноньку", або "Ой рано, рано, всім загадано, в кого сини є, нехай у військо шле". Досліджувати поширення цього сюжету спонукало те, що всі відомі авторці варіанти колядок і щедрівок із таким

мотивом були переважно з Чернігівської губернії, тому, щоб побачити, чи й справді цей сюжет притаманний тільки для цих земель, розпочато збір варіантів та їх картографування. Метод картографування дещо підтвердив і спростував попередню гіпотезу. Більшість текстів все ж зафіксовано у північно-східних теренах, однак можемо побачити локалізацію по західному кордону українських земель. На наступній карті (рис. 3) представлено, хто дає настанови парубку.

ХТО НАСТАВЛЯЄ

- 1 мати
- 2 батько
- 3 вдова
- 4 Вся родина (батько, матінка, братенько, с...

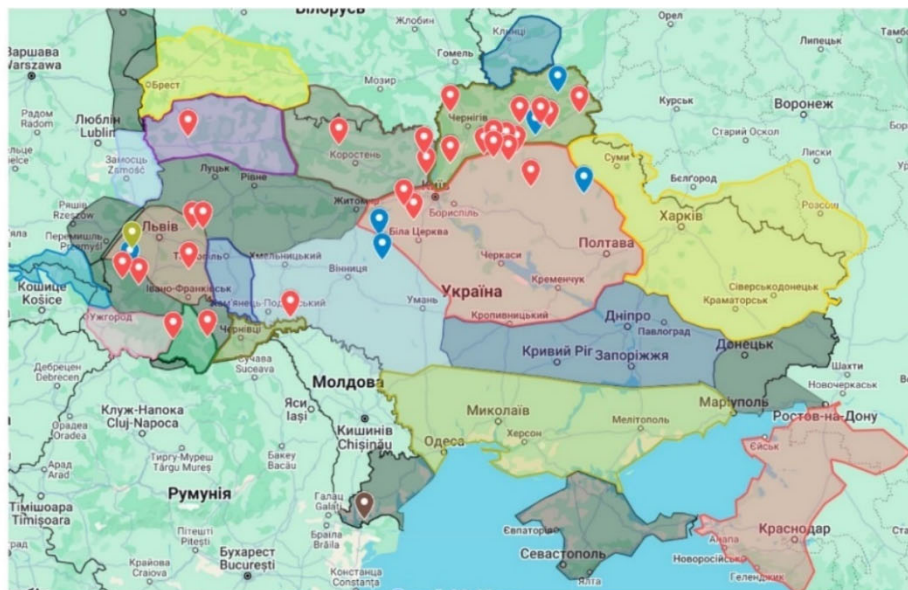

Рис. 3. Карта "Хто наставляє"

Як бачимо, серед проаналізованих текстів настанови парубку дає мати, батько, вдова, один варіант, де представлена вся родина:

Ой кури, кури, ни пійти раненьку,
Р: Гей дай Божи!
Дупіру Миколію зу спаненька встав,
Зу спаненька встав, три свічки всукав:
При їдні свічці куня пуцував,
При другі свічці куня напував,
При треті свічці на куня сідав.
Їго батеньку випруваджєї,
Випруваджєї та навучєї:
Ой сину, сину, ни будь думненькій,
Ни будь думненькій, но розумненькій.
На періть войска ни видавай ся,
Зу заду войска ни зіставляй сі,
В сиридиноньці – у рудиноньці ни забувай.

Далі спочатку повторюється, але випроводжає маті-нка, братенько, сестронька, миленька. Останній рядок:

В сиридиноньці, у рудиноньці, ду дому виртай (Гнатюк, 1914, с. 39).

Цей текст відрізняється серед інших зразків сюжетною організацією. Попри іншу сюжетну модель – зокрема відсутність антагоніста, мотиву дарування та випробування, – цей текст включено до аналізу завдяки наявності мотиву настанов, який виконує смислотворчу функцію та забезпечує ідейну єдність з іншими зразками.

Як засвідчують дані, відображені на карті (рис. 3) та діаграмі (рис. 4), у близько 80 % проаналізованих текстів роль того, хто дає настанови парубку перед вирушенням на війну, виконує мати. Водночас, лише у незначній кількості зразків уточнюється її соціальний статус – зокрема, згадка про вдову трапляється епізодично.

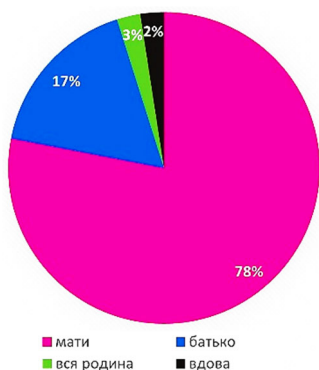

Рис. 4. Діаграма "Хто наставляє"

Один із таких виняткових прикладів демонструє також відхилення від типової моделі – ідеться про сюжет, у якому на війну виряджають не сина, а дочку. Це зразок із записів Олени Пчілки із с. Облапи Ковельського уїзду, де на війну йде дівчина:

Була вдова близько двора,
Рай-Рожество!
Мала вона три доньки,
Една донька – Ганнусенька,
Друга донька – Костусенька
Третя донька – Настусенька,
– Ой, мое дьте, а Ганнусенько,
Пойидь, пойидь а на войноньку! –
– Моя матинко, а голубонько,
Я на войноньку не пойиду:
Я не вмю коня сидлати,
А на ёму та й пойихаты. –

– Ой, мое дьте а Костусенько,
Ой пойидь, пойидь а на войноньку!
(отвѣчаетъ тоже отказомъ).
Ой мое дьте а Костусенько,
Пойидь, пойидь а на войноньку! –
– Моя матинко-голубонько,
Я на войноньку та й пойиду:
Я вмю коня осидлаты,
А на ёму та й пойихаты.
Маты дочку уряджала,
Уряджаючи, научала:
– Мое дьте а Настусенько,
Пойидь, пойидь на войноньку!
Напередь війська не выбывайся,
Назадь війська не оставайся:
Напередь війська – намовонька,
А назадь війська – погононька,
Насередь війська – розмовонька. –
Вона матинки не послухала,
Напередь війська выйихала,
Ой выйихала, ще й выкрыкнула,
Шабелькою та вымахнула (Пчилка, 1903, с. 173-174).

Цей мотив входить до текстів пісень, де дівчина йде на війну як син вдови, і вона або потрапляє у полон чи стає дружиною татарина, чи тоне при переправі, де власне і відкривається її стать.

Як засвідчують Михайло Драгоманов та Володимир Антонович, подібний мотив, де жінка переодягається на чоловіка з метою участі у військових діях, є досить поширеним у фольклорі різних народів, зокрема слов'янських, романських та ін. У варіантах цього типу іноді фігурує сцена, у якій саме батько, а не мати, дає настанови дочці перед її вирушенням на війну. Подібні сюжети зафіксовано у словацькому та чеському фольклорі, а також у португальських романах. В останніх розгортається драматична історія родини, де батько не має синів, а сімох дочок, і саме наймолодша з них добровільно вирішує вирушити на війну. Переодягнувшись у чоловічий одяг, героїня довгий час успішно приховує свою стать: ніхто не здогадується про її справжню ідентичність, окрім капітана, який звертає увагу на вираз її очей. Вона проходить низку випробувань, метою яких є виявлення її жіночої природи. Аналогічні мотиви зустрічаються також у фольклорі північної Італії, у сербських народних піснях, а також у французьких баладах про дівчину-драгуна. Характерною рисою цих сюжетів є тривала служба дівчини у війську – від семи до дев'яти років – протягом яких вона змушена витримувати численні перевірки та підозри щодо своєї статі. У більшості випадків ключову роль у розкритті її ідентичності відіграє чоловічий персонаж, що підозрює обман (Антонович, & Драгоманов, 1874, с. 315–327).

Цікаво, що мотив переодягання жінки у чоловічий одяг задля виконання "чоловічої" місії (зокрема військової) поширений не лише у фольклорних піснях, а й у казковій традиції багатьох народів світу. У контексті українського фольклору цей сюжет не набув істотного поширення, однак зберігся в окремому варіанті, записаному Оленою Пчілкою, де йдеться про дівчину, яка йде на війну під чоловічим ім'ям. Цей виняток є цінним свідченням потенційної рецепції та адаптації універсального фольклорного мотиву у українському традиційному репертуарі.

На представленій карті (рис. 5) відображено варіативний ряд лексем, що репрезентують образ матері в аналізованих текстах. До цього ряду входять такі номінації, як *матінка*, *матюнка*, *ненька*, *матюнка журлива*, *ненька сильно старенька*, *пані-маточка* тощо. Серед усього лексичного розмаїття домінантною, тобто найчастотнішою, є лексема *мати*, що засвідчує її нормативність і поширеність у народнопоетичній традиції.

ХТО НАСТАВЛЯЄ

- мати
- батько
- матінка
- матюнка
- ненька
- вдова
- батько (пан хазяїн)
- матюнка журливая
- ненька, сильно старенька
- пані-маточка
- Вся родина (батенько, матінка, братенько...)
- маті
- таточко

Рис. 5. Карта "Лексичні варіанти номінації образу матері"

На наступній карті (рис. 6) візуалізовано варіативний ряд лексем, що репрезентують образ антагоніста у структурі сюжету аналізованих колядок та щедрівок, а саме того, кому протистоїть головний герой – парубок. Антагоніст представлений низкою варіантів, які умовно можна поділити на дві основні групи: "цар" та "король". Позначки зеленого та синього спектра на карті відповідають різним модифікаціям образу царя (напр., *цар турецький, найстарший цар, главнейший цар, турський цар* тощо), що відображає як варіативність номінацій, так

і можливу політичну або культурну конотацію. Позначки червоного спектра репрезентують образ короля (*король, турецький король, польський король, кріленько*). Окрім двох домінантних груп, зафіксовано поодинокі варіанти антагоністів, зокрема *гайдук, панове у Римі, пани у Львові, німецький князь*, які засвідчують широку географію і варіативність фольклорної уяви щодо опозиційного персонажа. На представленій діаграмі (рис. 7) можна побачити частотність вживання цих лексем.

АНТАГОНІСТ

- король
- цар
- цар турецький
- відсутній мотив дивування короля
- турецький король
- турський цар
- старший пан, старший цар
- найстарший цар
- польський король
- король, гайдук (перед королем вигравав)
- панове
- пан, сам турецький цар
- сам главнейший цар
- король, пани
- турецький цар
- цар, німецький князь
- польський кріленько
- панове у Римі, Львові

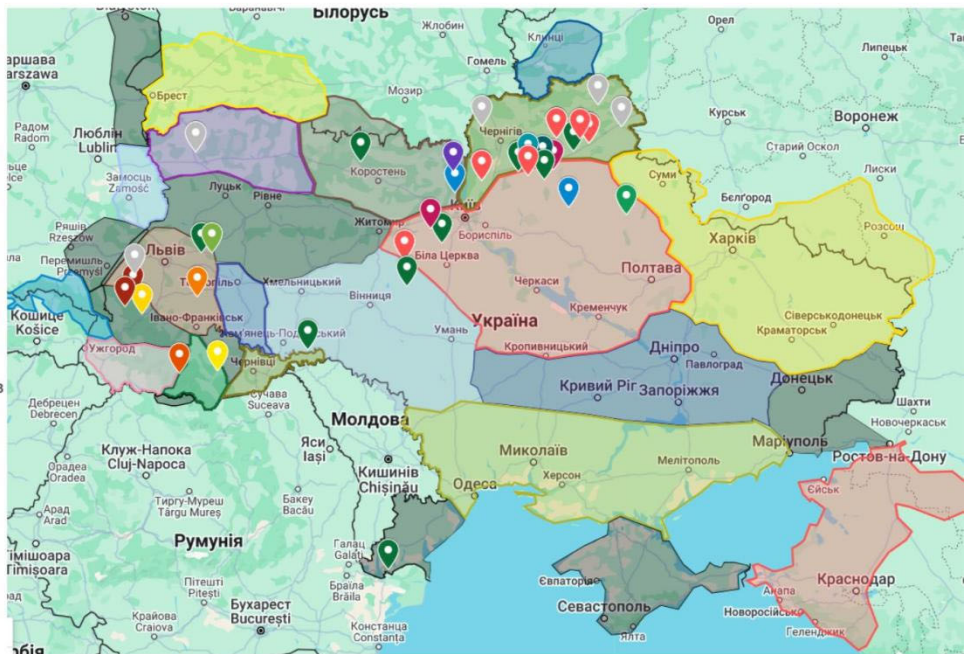

Рис. 6. Карта "Антагоніст"

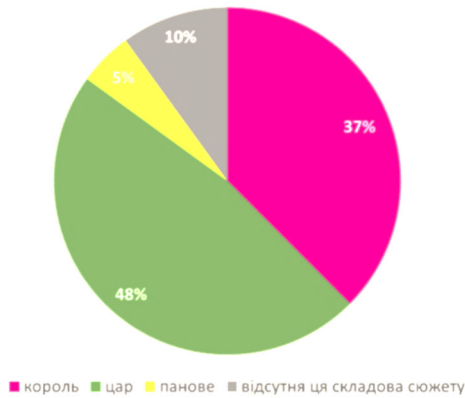

Рис. 7. Діаграма "Антагоніст"

ДАРИ

- 1 Половина царства і свого панства, і свою...
- 2 Дочку свою дав
- 3 Дочку і пов царства
- 4 Пів королівства, дочку королівну
- 5 Дочку, пів царства та пів королівства
- 6 То я б за його свою дочку дав Ой свою д...
- 7 Дочку та королівство
- 8 Дочку й половину царства
- 9 Посаги давав: гроші, поле, стріли, царівну
- 10 Червінці, коня, панну
- 11 Царівну, пов царства
- 12 Дочку, три городочки
- 13 Королеву, половину царства, половину го...
- 14 Царівну, царство
- 15 Своєю королівну, пів мій Польщі
- 16 Половина царства і свого панства, і свою...
- 17 Королівну, пов царства
- 18 То ж би я за него доч вотдав, Половину ц...
- 19 Відсутній мотив дарів
- 20 Коника в седле, в щиром золотє, мису че...
- 21 Відсутній мотив дарів
- 22 Дочку оддав, Ще й половину царства, По...
- 23 Царівну віддав, половину царства ще й т...
- 24 Царівну оддав, половину царства ддав, н...
- 25 Чиє то дитя таке гордєє, шо перед царем ...
- 26 Пов королівства, пов королівства, дочк...
- 27 Королівну, половину й королівства, поло...
- 28 Вивели йому коня вороного, він того не б...
- 29 Дочку дав
- 30 Подаруночок - шапку вергирку, гречную п...
- 31 Царівну, третину царства
- 32 Відсутній мотив дарів
- 33 Королівну оддав, ще й пов царства оддав
- 34 Відсутній мотив дарів
- 35 Дав би за нього свою панночку, Своєю пан...
- 36 Відсутній мотив дарів
- 37 Дам тобі сукна, дам тобі ліса не схожаног...
- 38 Відсутній мотив дарів

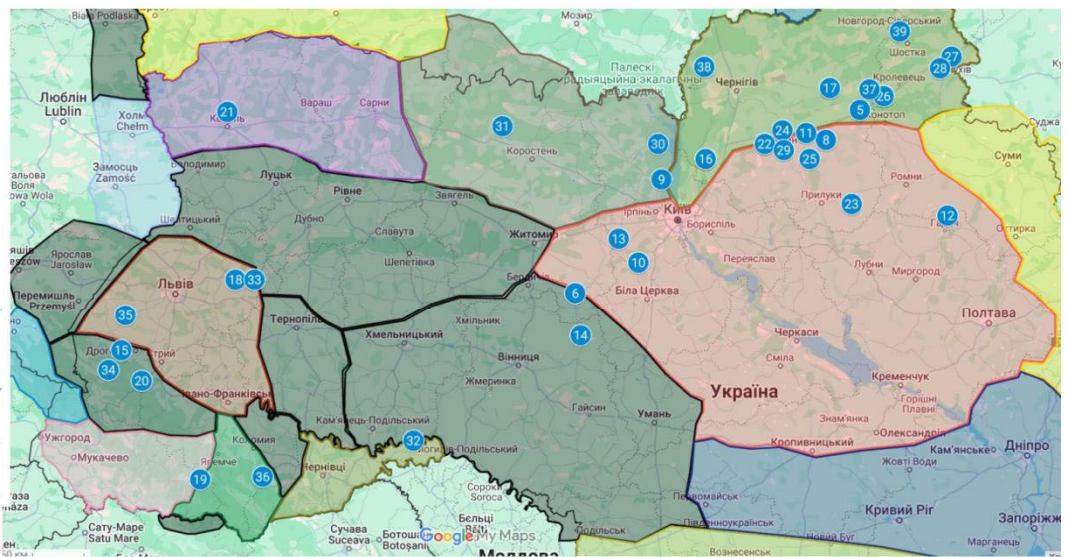

Рис. 8. Карта "Дари короля / царя"

Окремі приклади з фольклорних записів ілюструють типову структуру дарів:

*Царівну оддав, половину царства ддав,
На креслечку посадив, царем нарядив* (Малинка, 1902, с. 87).

*Дав би за нього свою панночку,
Свою панночку, свою крілівну,
І дав би єму пів всеї Польци,*

Пів всеї землі, пів місяченька, пів сонеченька (Гнатюк, 1914, с. 38).

Окрему групу становлять тексти, в яких мотив дарів набуває виняткової деталізації. У таких випадках перелік дарів подається з використанням риторичних прийомів нагромадження та гіперболізації. Наприклад:

*Ото б я єму посаги давав:
Дав йому поля неміраного,
Дав йому бору несходимого,
Дав йому грошшя нечисленного,
Дав йому війська одбіраного,
Дав йому лучок і стрілок пучок,
Дав йому стрілку – царівну дівку* (Сокіл, 2022, с. 232).

Наступним структурним елементом аналізованого сюжетного типу виступає мотив дарів, які пропонують головному героєві – парубкові – у нагороду за його звитягу. Як засвідчує карта (рис. 8), ця складова характеризується високим ступенем стабільності, що вказує на її усталеність у фольклорній традиції.

Найтипівішим набором дарів є поєднання шлюбної пропозиції (донька царя або короля – *царівна, королівна, панночка*) з матеріальною або владною винагородою – *половина царства, пів королівства*, а також інші символічні варіанти наділів: *три городочки, поля не згораного, гроші незлічані, військо незглянене* тощо. Ці дари часто є гіперболізованими, що відповідає фольклорній традиції перебільшення і сакралізації нагороди як виявлення максимальної цінності героїчного вчинку.

Є варіанти, де парубку пропонують червінці, коня у наряді, панну ("*коника в седле, в щиром золотє, мису червінцьов, гречную панну*" (Головацкий, 1878, с. 46–48), "*дам тобі сукна, дам тобі ліса не схожаного, дам тобі грошей сочованних*" (Чубинский, 1872, с. 273); "*подаруночок – шапку вергирку, гречную панну*" (Гнатюк, 1914, с. 39–40).

У ряді варіантів досліджуваного сюжетного типу спостерігається відсутність мотиву дарів як фінального елемента. У таких текстах розгортання подій часто зупиняється на моменті, коли герой – парубок – не дотримується настанов матері, що підкреслюється формулюванням на кшталт: "*син матусі не послухає да й поїхав поперед війська*". Такий розвиток сюжету засвідчує можливу редукцію певних композиційних елементів унаслідок усної трансмісії. Відсутність мотиву дарів у цих випадках може вказувати як на спрощення структури сюжету внаслідок усної трансмісії, так і на варіантну форму, де наголос зміщується із соціальної винагороди на особисту ініціативу та звитягу героя.

На діаграмі (рис. 9) відображено розподіл мотиву дарування у корпусі зібраних варіантів. У більшості текстів мотив дарів присутній, що підтверджує його стійкість. Це дозволяє тлумачити мотив дарів як центральний елемент фінальної фази аналізованого сюжету, що маркує соціальне й символічне "піднесення" героя.

Наступна сюжетна одиниця – відповідь парубка на дари короля (рис. 10). Ця частина сюжету присутня не в усіх віднайдених варіантах. На діаграмі (рис. 11) можемо побачити частотність її вживання.

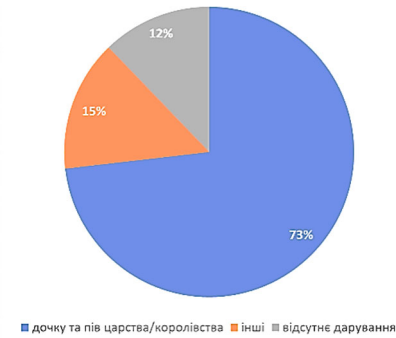

Рис. 9. Діаграма "Дари короля / царя"

ВІДПОВІДЬ ПАРУБКА

- 👉 Дякує царя за таку дару
- 👉 Твоя дочка мені не рівня, мені рівня в По...
- 👉 Ой спасибі, царю, за твою дару, За твою
- 👉 Ой королю, королю, да бодай не дождав, ...
- 👉 Я твоєї царівни сам не хочу, я твоє царст...
- 👉 Військо поламаю, огнем попалю, царівну
- 👉 панну взяв
- 👉 Твоя царівна мені не рівня, А твоє царств...
- 👉 Королю, королю, Да бодай не дждав, Що...
- 👉 Шапочку зняв та й поклонився, Сперед Г...
- 👉 Він Анютку взяв та ще й шапочку зняв. То...
- 👉 Да не хочу я не царівни его, Половини ца...
- 👉 Ой твоя дочка не мені рівня, ой мені рівн...
- 👉 Він дарок бере, за дар приймає, до дому ...
- 👉 Інше/немає даних

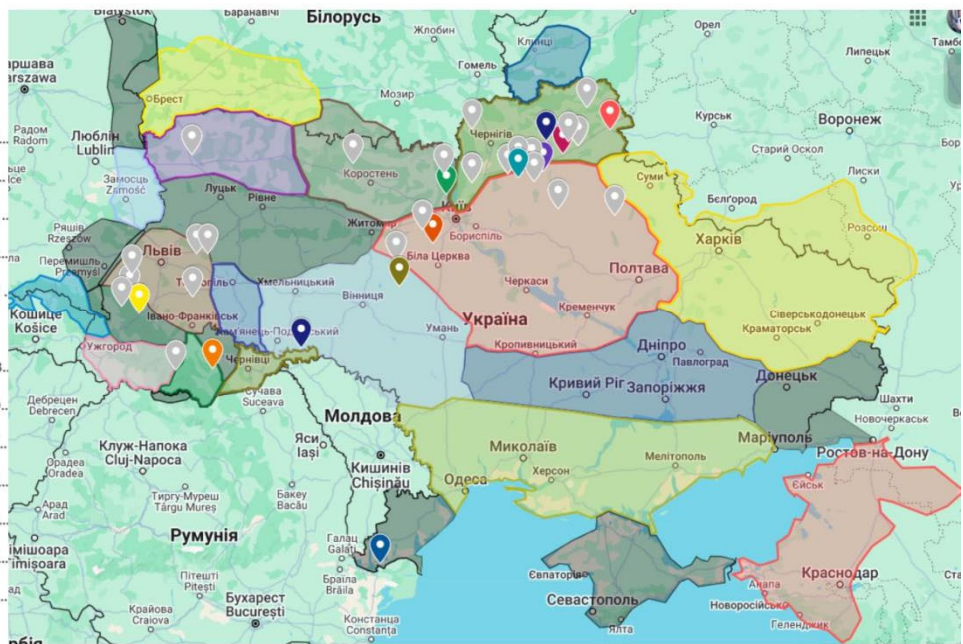

Рис. 10. Карта "Відповідь парубка на дари короля"

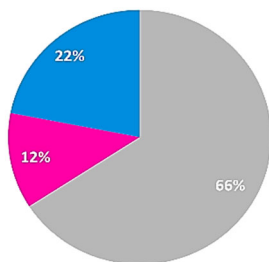

Рис. 11. Діаграма "Відповідь парубка"

Відповідь парубка на дари, запропоновані йому царем, королем, містянами, не є обов'язковим елементом у всіх зафіксованих варіантах колядкових текстів. Проте серед зразків, у яких вона є, можна виокремити три основні групи.

1. Парубок відмовляється від усіх дарів, приймаючи лише дівчину. Ця група текстів демонструє спорідненість із фольклорним сюжетом "облога міста", який є поширеним у слов'янській та румунській традиціях. У цих колядках молодець тримає в облозі місто, і мешканці намагаються відкупитися від нього дарами: золотом,

конем, і навіть дівчиною. Композиційно такі твори спираються на принцип трикратного повтору: тричі повторюється ситуація дарування, кожного разу з новим даром, кульмінацією якої є поява дівчини, що і спричиняє розв'язку – припинення облоги або залагодження конфлікту. Цей мотив тяжіє до ширшої тематичної групи текстів із "вибором милої" і має виразну шлюбну семантику. У ньому дівчина є не просто винагородою, а символом досягнення мети парубочього ініціального випробування. Здобуття нареченої тут функціонує як культурно сакралізований акт переходу до нового соціального статусу. Дослідники такі зразки подають під рубриками "молодець знімає облогу міста, тільки одержавши дівчину в данину" (Гнатюк, 1914), "молодець здобуває місто, містяни відкуповуються золотом, конем, дівкою" або ж "молодець виграв коня та дівку" (Потебня, 1887, с. 660–665).

2. Парубок не приймає дари, а здобуває їх силою. У цій групі текстів герой є воїном або лицарем, який власноруч завойовує усе, чого прагне, незважаючи на пропонувані йому дари. Акцент зроблено на його фізичній силі, мужності та непохитній рішучості. Наведений нижче приклад ілюструє образ активного, войовничого героя, який силою забирає те, що пропонували йому у винагороду за зняття облоги:

*Я ж тебе поле коп'єм скопаю,
Коп'єм скопаю і стрілками всію,*

*Я ж тії бори військом поламлю,
Військом поламлю і огнем попалю,
Я ж тії гроші розумом розчислю,
Молоду царівну за себе візьму* (Сокіл, 2022, с. 232).

У цьому разі акцент зроблено не на виборі з-поміж дарів, а на активному здобутті бажаного – інтелектуальними й силовими зусиллями героя. Така версія змальовує архетип героя-завойовника, що уособлює ідеалізований образ мужності.

3. Парубок категорично відмовляється від дарів, особливо від шлюбу з дочкою царя чи короля.

Ці варіанти демонструють категоричну відмову парубка від дарів, яка часто набуває форми моральної або релігійної позиції. Герой протистоїть нав'язаному шлюбові, відкидаючи дочку можновладця як неприйнятну кандидатуру, що може тлумачитися як осуд неправедної влади або утвердження власної гідності та вірності іншим цінностям. Наприклад:

*Ой королю, королю, да бодай не дождав,
Щоб я за себе твою дочер узяв!* (Дей, 1965, с. 200).
Твоя царівна мені не рівня,

А твоє царство мені не панство (Сокіл, 2022, с. 237).

Я твоєї царівни сам не хочу,

Я твоє царство коником витопчу (Сокіл, 2022, с. 232).

Королю, королю,

Да бодай не дїждав,

Щоб я за себе бусурманку узяв,

Ще й половину королівства прийняв! (Пригородський, 1995, с. 27).

Да не хочу я не царівни его,

Половини царства і третини панства,

А хочу ж бо я да самого короля,

Короля с крісла снять,

А самому королем статъ.

Да узїли короля по-пуд пишниє бока,

Да вкинули короля да на жаркій огонь (Малинка, 1902, с. 91-92).

Ой твоя дочка не мені рівня,

Ой мені рівня сама царівна.

Твоя дочка погана віра (Чубинский, 1872, с. 273).

В останньому прикладі простежується релігійна конотація ("погана віра"), що натякає на неприйнятність дочки через її віровизнання чи моральну невідповідність. У цьому разі парубок постає як охоронець ідентичності, що чинить опір асиміляції чи шлюбному союзу з "чужим".

Зазначені сюжетні варіанти демонструють значну жанрову варіативність і багатство семантики колядкових текстів. В усіх трьох типах відповідей парубка – прийняття дівчини, силове здобуття дарів, категорична відмова – виявляються одні із ключових особливостей традиційного фольклорного світогляду: випробування, самоствердження та вибір, який має глибоке соціокультурне навантаження. Відмова або прийняття дарів, особливо шлюбу з царівною, уможлиблює інтерпретацію парубка як фігури ініціації, воїна-завойовника або охоронця колективної ідентичності. Ці сюжетні типи утверджують ідеали, що були важливими в патріархальній моделі світу: честь, вірність, сила, здатність до вибору й спротиву несправедливості.

За жанровою ознакою більшість віднайдених варіантів – колядки (рис. 12), вони мають типову колядну складочислову структуру 5+5 П 4. Слід зауважити, що приспів (рефрен) має різну складочислову структуру, однак найпоширенішим є чотирискладовий. За жанровою визначальною ознакою обрано рефрен (далі буде представлено типологію рефренів).

ЖАНР

📍 колядка

📍 щедрівка

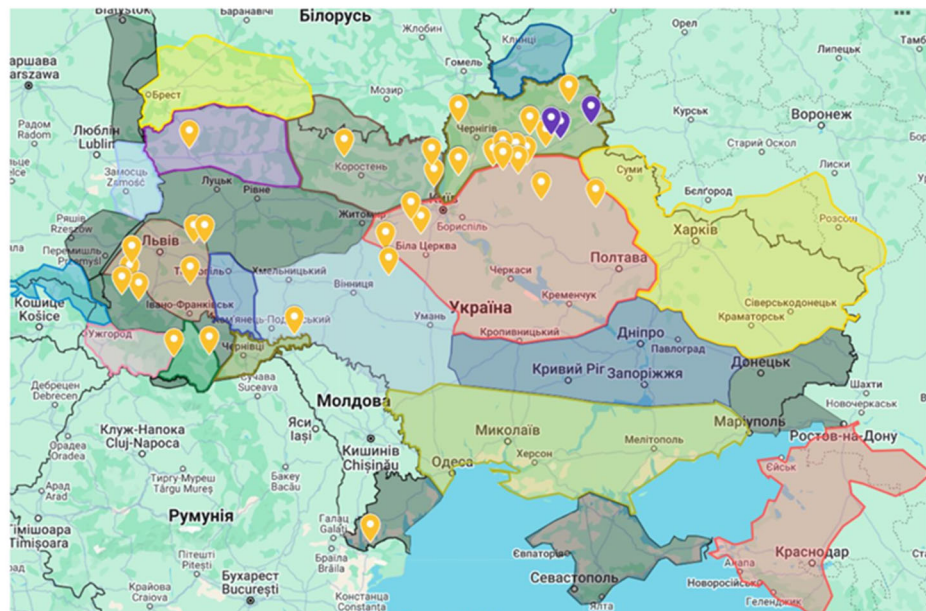

Рис. 12. Карта "Жанр"

Значно меншою є кількість зразків, що можуть бути кваліфіковані як *щедрівки* з подібним сюжетом. Усі виявлені тексти походять із теренів колишньої Чернігівської губернії, а саме: село Карильське (зараз територія Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.), село Алтинівка (Конотопський р-н) та місто Глухів – сучасна Сумська область. Географічна концентрація таких записів може свідчити про локальну традицію або збереження

архаїчних форм усної поетичної культури в межах конкретного етнографічного регіону.

На карті рефренів (рис. 13) представлено різноманітні варіанти цієї структурної одиниці. Як показано на діаграмі (рис. 14), найпоширенішим є рефрен "Святий вечор": варіанти: "святий вечор", "святий вечор / вечір / вечер", 25 % відібраних зразків не мають рефренів. Наступним за частотністю вживання є рефрен "Ой дай, Боже"

(Гей дай, Боже), кілька варіантів з рефреном "Славен еси, наш милий Боже, на небеси!". У групі "інші" є поодинокі варіанти з такими рефренами: "Наш пане, молодий пане, все на конику іграєш!" (Головацкий, 1878, с. 46–48); "Рай-Рожество!" (Пчилка, 1903, с. 173-174); "Славен воїн Іванко, по-меж панами!" (Малинка, 1902, с. 87-88); "Роже моя, повна, червона у городі" (Малинка, 1902, с. 89-90). Олександр Малинка у своїй збірці подавав колядки дівчині з таким рефреном із різних сіл Глухівського

повіту (Малинка, 1902). Рефрени, де є згадка про зелень, рослинність (барвінок, рута, калина, виноград) трапляються тільки в молодіжному колядному репертуарі величального типу, який перегукується з весільними піснями. Цей рефрен характерний для колядок дівчині, для парубочих колядок нетиповий. Його наявність у колядці парубку, найімовірніше, пояснюється впливом локального колядного репертуару молодіжного циклу.

РІЗНОВИДИ РЕФРЕНІВ

- без рефрену
- Святий вечір!
- Святий вечор!
- Святий вечер!
- Гей дай, Боже!
- Ой дай, Боже!
- Славен еси, наш милий Боже, на небеси!
- Щедрий вечер, добрий вечер!
- Святий вечір, добрий вечер, Добрим людя...
- Наш пане, молодий пане, все на конику іг...
- Рай-Рожество!
- Сятый вечер!
- Славен воїн Іванко, помеж панами!
- Щедрий вечер, добрий вечер!
- Роже моя, повна, червона у городі
- Щедрий вечір, добрий вечір!
- Щедрий вечер, добрий вечер!
- Светий вечар
- Соколу, Соколу ясен, молодец красен

Рис. 13. Карта "Різновиди рефренів"

Окрему групу становлять рефрени, які притаманні щедрівкам (рис. 14). Зокрема, це "Щедрий вечер, добрий вечер" з фонетичними варіантами "щедрий вечер, вечер".

Рис. 14. Діаграма "Рефрени"

Дискусія і висновки

Застосування ареально-картографічного методу в дослідженні сюжетів українського календарно-обрядового фольклору дало змогу виявити просторові закономірності побутування мотиву "виправа на війну" у колядках і щедрівках. Встановлено, що найвища концентрація зразків із цим мотивом спостерігається у північно-

східному регіоні, насамперед на теренах колишньої Чернігівської губернії. Водночас, одиничні варіанти таких текстів зафіксовано і в західних областях України, що свідчить про ширшу, хоч і фрагментарну, географію поширення. Така картина дозволяє припустити наявність локальних осередків збереження архаїчного фольклорного репертуару.

Результати аналізу картографічного матеріалу засвідчують, що регіони з активним збереженням архаїчних мовних форм – зокрема північна та південно-західна діалектні зони – виявилися найбагатшими на варіанти колядок, до складу яких входить мотив "виправа на війну". Така кореляція між діалектологічними картами та фольклорним матеріалом є перспективною для подальших міждисциплінарних досліджень. Наступним етапом такого аналізу має стати зіставлення отриманих фольклорних карт з історичними мапами, що дозволить встановити культурно-історичні чинники поширення згаданого мотиву.

Аналіз понад сорока текстів з мотивом "виправа на війну" дозволив реконструювати типову структурну модель цього сюжету, що складається з таких обов'язкових компонентів: настанови (здебільшого матері), порушення цих настанов головним героєм, протистояння антагоністу (традиційно представленому як цар або король), пропозиція дарів (половина царства, шлюб із царівною), а також реакція героя на ці пропозиції. Найтиповішим рефреном, зафіксованим у цих текстах, є формула "Святий вечір".

Особливу дослідницьку увагу привертає група текстів, у яких парубок відмовляється від пропонуваного дарів та шлюбу з царівною. Така лінія сюжетного розвитку протиставляється канонічним варіантам колядок шлюбної тематики, де герой, навпаки, обирає наречену з-поміж кількох дарунків. Відмова у цьому контексті набуває символічного значення: вона може інтерпретуватися як вияв моральної незалежності, спротиву нав'язаним соціальним ролям або ідеологічним моделям. Таким чином, зазначені варіанти репрезентують альтернативну героїчну парадигму.

Отримані результати підтверджують актуальність і перспективність ареального підходу у фольклористичних студіях. Вони також демонструють необхідність подальшого укладання інтерактивних та друкованих атласів сюжетів і мотивів українського фольклору. Такі дослідження мають стати складовою частиною ширшого процесу системного картографування фольклору, спрямованого на збереження, осмислення й репрезентацію національної культурної спадщини.

Джерела фінансування. Фінансування забезпечено Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

- Галайчук, О. (2003). Образна структура колядок з військовими мотивами. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія філологічна*, 31, 75–92.
- Галайчук, О. (2018). *Лицарство княжої доби в українському обрядовому фольклорі: мотиви та образи* [Дис. канд. філол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Інституційний репозитарій Львівського національного університету імені Івана Франка. <https://lnu.edu.ua/thesis/halaychuk-oksana-volodymyrivna/>
- Гнатюк, В. (1914). *Колядки і щедрівки. Етнографічний збірник. Т. XXXVI*. Накладом Наукового товариства імені Шевченка.
- Головацький, Я. (1878). *Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Ч. III. Разночтения и дополнения. Ч. II. Обрядные песни*. Изд. Импер. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те.
- Дей, О. (Упоряд.). (1965). *Колядки та щедрівки*. "Наукова думка".
- Клименко, І. (2017). Українська зимова макроареалогія в контексті слов'яно-балтського ранньотрадиційного меломасиву (СБРМ). Ч. 2. Індексований реєстр зимових мелодій. *Проблеми етномузикології*, 12(6), 8–18, A1–A7. <https://doi.org/10.31318/2522-4212.2017.12.132084>
- Клименко, І. (2020). *Обрядові мелодії українців у контексті слов'яно-балтського ранньотрадиційного меломасиву. Т. 1: Типологія і географія*. МАУ ім. П.І. Чайковського.
- Кузьменко, О. (2017). Показчик фольклорних мотивів: історія, методологічні засади, практика. *Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія філологічна*, 66, 291–316.
- Малинка, А. Н. (1902). *Сборник материалов по малорусскому фольклору (Чернигов, Волынь, Полтава та ін.): Колядки, щедровки, загадки, пословицы, заговоры, народн. медицина, примѣты, рассказы и сказки*. (б. в.).
- Потебня, А. (1887). *Объяснения малорусских и сродных народных пѣсень. II: Колядки и щедровки*. Типография Михаила Земкевича.
- Пригоровський, В. (1995). *Наспівала мати: Пісенний світ Олександра Довженка*. Музична Україна.

Nataliia KHOMENKO, PhD (Philol.), Assist. Prof.
ORCID ID: 0009-0009-5403-5456
e-mail: n.khomenko@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SPATIAL TYPOLOGY OF THE "DEPARTURE FOR WAR" MOTIF IN KOLIADKY AND SHCHEDRIVKY

Background. The article analyzes Ukrainian calendar-ritual songs of the winter cycle, particularly *koliadky* and *shchedrivky*, that contain the motif of "departure for war" (also known as "the mother's instruction"). The primary focus is placed on identifying the areal distribution of these songs and examining the structural organization of the texts. The relevance of the study is determined by the lack of sufficient scholarly attention to the areal typology of folk motifs and narrative patterns in winter ritual songs, and to the "departure for war" motif in particular. The author aims to investigate this motif within the context of the *koliadka* and *shchedrivka* repertoire by analyzing its structural components, mapping textual variants, and identifying the geographical distribution and frequency of the motif's key narrative elements.

Methods. The research employs a set of interrelated methods. The comparative-typological method is used to identify stable and variable elements within the motif's structure, while the descriptive approach is applied for textual analysis. Special emphasis is placed on the areal (cartographic) method. The mapping was performed using Google Maps (My Maps) through importing and processing data that had been pre-structured in Microsoft Excel spreadsheets. This approach enabled the visualization of the geographical distribution of texts and the construction of a spatial-typological model of the "departure for war" motif within the Ukrainian winter ritual song tradition.

Results. As a result of processing a corpus of published folk materials – *koliadky* and *shchedrivky* recorded over different historical periods – more than forty textual variants containing the "departure for war" motif were identified. The analysis revealed a number of recurring narrative elements that form the core of this motif. These include: the military call-up, the instructions for the character (usually given by the mother, less frequently by

Пчилка, Олена (1903). Украинские колядки (текст волынский). *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*, LXXX, (Январь), 152–175.

Свенціцький, І. (1933). *Різдва Христове в поході віків*. Видання Національного музею у Львові.

Сокіл, В. (2022). *Українські колядки і щедрівки* (Василь Сокіл, збір та впоряд.). Інститут народознавства НАН України.

Чубинський, П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Томь третій: Народный дневник (обычай и обряды, приуроченные к временам года)*. Императорское русское географическое общество.

References

- Chubinsky, P. (1872). *Works of an ethnographic-statistical expedition to the Western Russian region. Vol. 3: People's diary (customs and rituals dedicated to the seasons)*. Imperial Russian Geographical Society [in Russian].
- Dei, O. (Comp.). (1965). *Koliadky and shchedrivky*. Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Halaichuk, O. (2003). The figurative structure of carols with military motifs. *Bulletin of the Ivan Franko National University of Lviv. Philological series*, 31, 75–92 [in Ukrainian].
- Halaichuk, O. (2018). *Chivalry of the Princedom Period in the Ukrainian ritual folklore: motifs and images*. [Master's Thesis (Philol.), Ivan Franko National University of Lviv]. Institutional Repository of the Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian]. <https://lnu.edu.ua/thesis/halaychuk-oksana-volodymyrivna/>
- Hnatiuk, V. (1914). *Carols [koliadky] i shchedrivky*. In *Ethnographic collection*. Vol. XXXVI. Nakladom Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka [in Ukrainian].
- Holovatsky, Ya. (1878). *Folk songs of Galician and Hungarian Rus': Part III. Different readings and additions. Part II. Ritual songs*. Publishing House of the Imperial Society of History and Antiquities of Russia at Moscow University [in Russian].
- Klymenko, I. (2017). Ukrainian winter-time macro-areology in the context of Slavic-Baltic early traditional-melo-massive. 2. Index of winter-time melo-forms. *Problems of Ethnomusicology*, 12, 8–18, 134 (maps) A1–A7 [in Ukrainian].
- Klymenko, I. (2020). *Ritual Melodies of the Ukrainians in the Context of the Slavic-Baltic Early-Tradition Melomassive. Vol. 1. Typology and Geography*. Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2017). Index of folklore motifs: History, methodological principles, and practice. *Bulletin of the Ivan Franko National University of Lviv. Philological series*, 66, 291–316 [in Ukrainian].
- Malynka, A. N. (1902). *Collection of materials on Ukrainian folklore (Chernihiv, Volyn, Poltava and others): Koliadky, shchedrivky, riddles, proverbs, spells, folk medicine, omens, stories and tales*. (n. p.) [in Russian].
- Pchylka, Olena (1903). Ukrainian carols (Volyn text). *Kievskaya starina [Kievian antiquity]*. *Monthly historical magazine*, LXXX, (January), 152–175 [in Ukrainian].
- Potebnia, A. (1887). *Explanations of Ukrainian and related folk songs. Vol. II: Koliadky and shchedrivky*. Typographia of Mykhailo Zemkevych [in Russian].
- Pryhorovskiy, V. (1995). *The mother sang: The song world of Oleksandr Dovzhenko*. Musical Ukraine [in Ukrainian].
- Sokil, V. (2022). *Ukrainian carols [koliadky] and shchedrivky* (Vasyl Sokil, Collected and Comp.). Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Sventsitskiy, I. (1933). *The Nativity of Christ through the centuries*. National Museum in Lviv [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 19.04.25
Прорецензовано / Revised: 19.06.25
Схвалено до друку / Accepted: 30.09.25

the father),), the character's disregard of instructions, his heroic confrontation with the antagonist, the offering of gifts, and the final episode, in which the protagonist either accepts or rejects the proposed rewards.

For the purposes of cartographic and statistical analysis, the study focused on the most consistent narrative features: the identity of the instructor, the figure of the antagonist (to whom the main character is opposed), the nature of the proposed gifts, and the character's response to these offerings. A separate map was created to reflect the use and variation of refrains accompanying these songs.

The study confirmed a high degree of stability in the structural elements of the motif, as evidenced by frequency diagrams and cartographic visualizations that highlight the spatial distribution of key narrative features.

C o n c l u s i o n s . *The use of the cartographic method enabled the visualization of the areal distribution of winter ritual songs incorporating the "departure for war" motif. Spatial analysis revealed that the highest concentration of such texts occurs in the northern and southwestern dialect zones of Ukraine. Particularly dense clustering was observed in the territory of the former Chernihiv Governorate, indicating the presence of a stable regional tradition of preserving this winter song motif.*

K e y w o r d s : *traditional winter-time songs, Christmas carol (koliadka), New Year's song (shchedrivka), motif, areal, folk narrative mapping.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.